

In vriendschap en vertrouwen

Cultuurhistorische essays over confidentialiteit

Onder redactie van
Jos Gabriëls
Ineke Huysman
Ton van Kalmthout
Ronald Sluijter

Verloren
Hilversum
2014

Deze uitgave kwam tot stand met steun van de Paul Hazard Stichting, het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, de Dr. C. Louise Thijssen-Schoutte Stichting en de Stichting Professor Van Winter Fonds.

Op het omslag: *La Confidence*. Olieverf op paneel door Ernest Meissonier uit 1857. Foto door Hervé Lewandowski. Musée National du Château de Compiègne / ©RMN – Grand Palais.

ISBN 978-90-8704-478-7

© 2014 Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Ilja Nieuwland, Huygens ING
Typografie: Connie Klützw, Huygens ING
Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

Voorwoord <i>Lex Heerma van Voss</i>	9
Over confidentialiteit. Ter inleiding <i>Ton van Kalmthout</i>	12
‘Een taak die zonder einde is’. Een levensschets van Henk Nellen <i>Jos Gabriëls</i>	21
De paradoxale vertrouwelijkheid van het web. Oprechtheid en anonimiteit in Dagboek van een kindermisje <i>Peter Boot</i>	35
De sleutels van <i>Het Bureau</i> . Of: van kanariepiet naar plankton <i>Karina van Dalen-Oskam</i>	49
De geheime relatie van Willem Frederik Hermans en Gerard van het Reve. Over vertrouwelijkheid en het gebruik van historische bronnen <i>Jan Gielkens</i>	64
In gesprek met God. De vertrouwelijke relatie van Piet Aalberse (1871-1948) met het Opperwezen <i>Hans de Valk</i>	72
‘Vyf jaar eenzaamheid’. Albert Verwey over de ‘zwijgperiode’ (1889-1894) tussen <i>De Nieuwe Gids</i> en het <i>Tweemaandelijksch Tijdschrift</i> <i>Annemarie Kets</i>	85
Twijfel aan het ambt en pijnlijke liefdeservaringen. Anton Gerard van Hamel als Waals predikant in Leeuwarden (1868-1872) <i>Hans Trapman</i>	97

Een bijzonder geschenk. De gevoelens van generaal Janssens voor keizerin Joséphine (1800-1814) <i>Jos Gabriëls</i>	108
Geschonden vertrouwen. De Franse astronoom Joseph-Nicolas Delisle en zijn relatie met Nederlandse collega's tijdens de zoektocht naar de komeet van Halley (1758-1759) <i>Huib Zuidervvaart</i>	117
Het familieboekje De Block (1674-1880), teruggevonden in de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Antwerpen <i>Tom Deneire</i>	130
Netwerken van vertrouwelijkheid en geheimhouding in brieven en tekeningen (zestiende en zeventiende eeuw) <i>Charles van den Heuvel</i>	143
De grens van het betamelijke. Constantijn Huygens' intieme relatie met Béatrix de Cusance in brieven en gedichten (1656) <i>Ineke Huysman</i>	154
Openbaarheid en beslotenheid in een zeventiende-eeuws dagboek. Johan van Heemskerck en zijn <i>Aenteijckeninghe</i> (1640-1655) <i>Jan Bloemendal</i>	165
Een vertrouwelijk schrijven? Over een brief van Hugo Muys van Holy, een van Grotius' rechters <i>Ad Leerintveld</i>	175
De <i>Lessus amatorius</i> van Dominicus Badius (1611) <i>Edwin Rabbie</i>	188
Vertrouwelijkheid en indiscretie in de correspondentie van Joseph Scaliger rond 1600 <i>Dirk van Miert</i>	199
Vroege gedichten van Daniel Heinsius voor Janus Dousa <i>Harm-Jan van Dam</i>	211
'Grote held'. Bonifacius Amerbach aan Erasmus, 7 oktober 1519 <i>Miekske van Poll-van de Lisdonk</i>	222

Zingen tot de mirtetak. Erasmus en de bundel <i>Brieven van Duisterlingen</i> (1515-1517) <i>Lucy Schlüter</i>	231
Voorpublicatie, censuur en zelfcensuur in Oudheid en Middeleeuwen. Of: hoe een auteur zich kan wapenen tegen openbare kritiek en straf <i>Irene van Renswoude en Mariken Teeuwen</i>	241
Vertrouwelijkheid in de dierkundeboeken van Aristoteles <i>Aafke van Oppenraay</i>	257
Bibliografie van Henk Nellen, 1976-2014 <i>Steven Surdèl</i>	265
Medewerkers	276
Dankwoord	278
Index	279

Vertrouwelijkheid en indiscretie in de correspondentie van Joseph Scaliger rond 1600*

Dirk van Miert

Inleiding

Correspondenties uit de zeventiende eeuw bevatten af en toe brieven waarvan de auteur aan de geadresseerde heeft verzocht ze te vernietigen, door ze ‘te offeren aan Vulcanus’, de lamme god van het vuur. Neem bijvoorbeeld de brief uit 1608 van Jan Boreel aan Hugo de Groot, waarin Boreel zijn toevlucht neemt tot het gebruik van het Grieks, ja zelfs van het Hebreeuws, om een boodschap te verhullen en waarin hij Grotius verzoekt om de brief in ieder geval te verbranden (in de volgende vertaling staat het Grieks in *cursief* en is het Hebreeuws onderstreept; de historische context is nu niet relevant):

Aanvankelijk stond het me niet aan om u de brief te sturen die is bijgesloten. Maar ik dacht dat ik de indruk zou wekken uw zeer waardige brief niet waard te zijn als ik helemaal niets zou terugschrijven. Ik doe dit in de hoop, ja het vertrouwen, dat u deze brief aan Vulcanus zult wijden zodra u hem gelezen heeft. Het verbaast me in het geheel niet dat u niet in staat bent om een middenweg te bewandelen tussen de *vaderlands-lievenden* en de *oorlogszuchtigen* op zo’n manier dat u uw steun voor beide partijen laat zien. Ik heb dezelfde ervaring hier [in Middelburg]: nauwelijks actie, nauwelijks enig gesprek zelfs is gevrijwaard van afkeuring. Ik heb één brief verscheurd waarin ik u op de hoogte had gesteld van de stand van onze zaken, en met bevende hand had ik het *gewaagd* u te schrijven dat nu het uur van Zeelands ballingschap was, waarvan ik nog steeds denk dat het zo is.¹

* De titel van deze bijdrage en het tussenkopje op pagina 204 zijn ontleend aan een artikel van Henk Nellen, dat als inspiratie diende: ‘Confidentiality and indiscretion. The intricacies of publishing Grotius’ correspondence posthumously’, in: H.T.M. van Vliet (ed.), *Produktion und Kontext. Beiträge der Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für Germanistische Edition im Constantijn Huygens Instituut, Den Haag, 4. bis 7. März 1998* (Tübingen 1999) 135-144. Henk Nellen introduceerde mij in 1997 als stagiair, en in 1998 als ‘wetenschappelijk projectmedewerker-B’, in de briefwisseling van Grotius en in vroegmoderne correspondenties in het algemeen. Dit artikel is geschreven in de context van het project *Biblical Criticism and Secularisation in the Seventeenth Century*, dat werd gefinancierd door NWO (OND1316730) en dat onder leiding stond van Henk Nellen en Piet Steenbakkers (2009-2013).

1 J. Boreel aan Grotius, 13-12-1608, *Briefwisseling van Hugo Grotius XVI: Supplement 1583-1645*. H.J.M. Nellen en C.M. Ridderikhoff (eds.) (s-Gravenhage 2001) 42: ‘Ista quam inclusam mitto antehac displicuit,

Deze formule ‘geef prijs aan Vulcanus’ komt vaker voor in de brieven van Grotius.² De meeste van die brieven bevatten gevoelige religieuze of politieke inside-information. Maar niet alleen ontvangers gingen over tot verbranding.

Ook nageslacht kon brieven vernietigen. Zo zijn bijna alle brieven die de calvinistische voorman Theodorus Beza in Genève van Franse auteurs ontving vernietigd om te voorkomen ze in verkeerde handen zouden vallen indien Genève ingenomen zou worden door de Hertog van Savoye, een scenario dat zeer compromitterend zou uitpakken voor Genève's geheime bondgenoten.³

In de briefschrijfpraktijk van de Renaissance waren ontvangers gewoon om brieven te laten zien aan de mensen om hen heen. Soms kopieerden deze mensen de brief, of maakten er een uittreksel van. Het was daarom van het grootste belang voor een briefschrijver om zijn woorden zorgvuldig te kiezen en bij te houden wat hij aan wie stuurde. Zelfs als de schrijver de geadresseerde verbood om de inhoud met derden te bespreken en volledig vertrouwen had in de integriteit van zijn correspondent, dan nog kon hij zijn toevlucht nemen tot verhullend taalgebruik en verzoeken de brief te vernietigen, om te voorkomen dat het geschreven woord uiteindelijk zou ontsnappen aan de studeerkamer van de ontvanger. Circulatie zonder toestemming kon heel vervelende gevolgen hebben voor de reputatie van de auteur, zeker als zij of hij een belangrijke positie had.

Zo was Isaac Casaubon des duivels dat de katholieke pamfletenschrijver Kaspar Schoppe de hand had weten te leggen op een brief die Casaubon vanuit Parijs aan zijn vriend Josph Scaliger in Leiden had gestuurd. In deze brief betoonde Casaubon zich uiterst kritisch over het optreden van de calvinistische voorman Philippe du Plessis-Mornay op de Conferentie van Fontainebleau (1600). Deze conferentie was zogenaamd bedoeld om katholieke en calvinistische intellectuelen een eerlijk debat met elkaar te laten aangaan, maar eigenlijk stond bij voorbaat al vast dat de calvinisten er nauwelijks voordeel mee zouden kunnen halen. Schoppe had Casaubons brief blijkbaar onderschept en in een publicatie de lange passage geciteerd waarin Casaubon zijn geloofsgenoot Du Plessis-Mornay bekritiseert. Een dergelijke onenigheid tussen calvinistische leiders was koren op de molen van Schoppe, die nog eens extra zout in Casaubons wonden wreef door diens brief te doorspekken met bijtende anti-calvinistische parafrases van de inhoud (in de trant van ‘lees dus: ...’ ‘Hier staat dus eigenlijk: ‘...’). Casaubon protesteerde met een beroep op

sed indignus mihi visus sum dignissimis tuis si nihil omnino rescriberem. Atque hoc quidem facio ea spe, quinimo fiducia, uti meas ubi legeris Vulcano tradas. Quod inter φιλοπατριδας et φιλοπολέμους ita te medium gerere non potes uti utrisque tuum studium probes, haud sane miror. Idem nobis hic accidit; vix ulla actio, vix ullum colloquium a reprehensione tutum est. Laceravi epistolam unam qua te certiore feceram quo in statu res nostrae essent, et cum tremere ἀποτολμῆσας scripseram esse nunc ἡττησῆναι καὶ τὴν quod ipsum adhuc iudico’.

² *Briefwisseling Grotius* I. P.C. Molhuysen (ed.) (s-Gravenhage 1928) 28, 51, 297; *Briefwisseling Grotius* II, 342, 444; *Briefwisseling Grotius* XVII, 185.

³ A. Dufour, ‘Le dit et le non-dit dans la correspondance de Théodore de Bèze’, in: F. Lestringant e.a. (eds.), *L'épistolaire au XVIe siècle* (Parijs 2001) 135-140, aldaar 135.

auteursrecht en briefgeheim, maar het kwaad was toen al geschied.⁴

Maar het waren ook gewoon collega's of uitgevers die ongevraagd brieven publiceerden, bijvoorbeeld om het voorwerk van hun boeken wat extra autoriteit te verlenen door het opnemen van een brief van een beroemd persoon. Het was daarom zaak om controle uit te oefenen over de vertrouwelijke inhoud van een brief. Hoe konden schrijvers dat doen? In deze bijdrage neem ik de brieven van Scaliger als *case-study*. Scaligers correspondentie werd, evenals vele andere correspondenties in de zeventiende eeuw, postuum uitgegeven. Een tweede vraag die daarom aan bod moet komen is hoe het nageslacht omging met vertrouwelijke informatie.

Scaligers verzoeken om geheimhouding

In tegenstelling tot de briefwisseling van Grotius bevat die van Scaliger slechts één verzoek tot vernietiging van een brief. Wel drukt Scaliger zijn correspondenten herhaaldelijk op het hart discreet om te gaan met de inhoud. In het postscriptum bij een brief van 1578 aan zijn vriend François Vertunien schrijft hij voorbeeld: 'Ik vraag je om deze brief zo min mogelijk te laten circuleren'.⁵ Scaliger ging er dus vanuit dat deze brief door meer dan één persoon gelezen zou worden en had daar klaarblijkelijk ook geen bezwaar tegen, zolang de distributie beperkt bleef. Deze brief werd pas in 1879 gedrukt – misschien niet zozeer uit respect voor Scaligers wens, maar omdat toen pas de Franse brieven van Scaliger voor het eerst in druk verschenen. Toen Scaliger kritiek uitte op Siméon Dubois, die een editie had verzorgd van Cicero's *Brieven aan Atticus*, schreef hij in 1580 aan zijn Parijse correspondent Claude Dupuy: 'Ik vraag u alleen dat dit tussen ons tweeën blijft. Want in feite behoor ik over hem alleen met respect te praten, zowel vanwege zijn kennis als vanwege zijn rechtschapenheid, en ook vanwege de rang die hij heeft'.⁶ Deze brief werd eveneens pas in 1879 gepubliceerd. In 1598 schreef Scaliger een briefje aan Janus Dousa, curator van Scaligers eigen werkgever, de universiteit van Leiden, en nu een invloedrijk lid van de Hoge Raad van Holland en Zeeland. Scaliger (de zoon van een strikte Aristotelicus) vroeg Dousa om te helpen de invloed van de ideeën van de anti-Aristotelische filosoof Pierre de la Ramée op het curriculum tegen te gaan. Scaliger rondde zijn brief af door Dousa te smeken 'bij de wet van de vriendschap te voorkomen dat iemand van uw collega's of van die van iemand anders, te weten komt dat ik over deze zaak met u heb gesproken of

4 Voor deze kwestie zie de uitgebreidere Engelse versie van dit artikel, dat in een ander Festschrift zal verschijnen bij Uitgeverij Brill (Leiden 2016).

5 Scaliger aan Vertunien, 29-6-1578, postscriptum, *The correspondence of Joseph Justus Scaliger* I. P. Botley en D. van Miert (eds.) (Genève 2012) 226, r. 87: 'Je vous prie que la presente soit le moins divulguée qu'il vous sera possible'.

6 Scaliger aan Claude Dupuy, 7-7-1580, *Ibidem*, 294, r. 13-17: 'Seulement je vous prie que ceci demeure entre nous deux. Car au contraire je ne dois parler de lui qu'avec respect, tant pour sa doctrine, que pour sa probité, et aussi pour le reng qu'il tient'.

Joseph Scaliger (1540-1609) die een brief schrijft aan Isaac Casaubon. Aquarel door Etienne de Cahaignes uit 1608. Collectie Universitaire Bibliotheken Leiden.

zelfs een brief geschreven'.⁷ Deze brief werd zonder wijzigingen in 1627 gepubliceerd door Scaligers oud-leerling Daniel Heinsius.

Maar niet alle geheime brieven van Scaliger werden gepubliceerd. Eén vertrouwelijke brief zag pas het licht in 2012. In deze brief vraagt Scaliger expliciet aan de Parijse intellectueel en politicus Jacques-Auguste de Thou om met niemand te spreken over de inhoud, die betrekking had op het bijbelboek *Judith*. Deze relatief vroege brief (27 April 1591) werd geschreven toen Scaliger nog in Frankrijk vertoefde, twee jaar voordat hij gehoor gaf aan de roep om naar Leiden te komen. Dat waren politiek en religieus onzekere jaren, en het is begrijpelijk dat Scaliger voorzichtig was. Hij paste er voor op om katholieke autoriteiten te bekritisieren, maar voelde toch nog de aandrang om De Thou op het hart te drukken zijn brief niet te laten lezen aan anderen.

In de brief geeft Scaliger verscheidene argumenten tegen de historiciteit van het bijbelboek *Judith*, dat door de protestanten buiten de bijbelse canon was geplaatst, maar wel was opgenomen in de katholieke bijbel. Na het bespreken van zijn chronologische, geografische, tekstkritische en historische bezwaren, rondt Scaliger zijn

⁷ Scaliger aan Janus Douza, 5-3-1598, *Ibidem* III, 105, r. 20-22, en kritisch apparaat ad loc.: 'Oro autem te per ius amicitiae, ne aliquis collegarum tuorum, aut alius, resciscat a me tibi de hac re verba facta, aut ullam epistolam scriptam'.

brief af met de woorden ‘ik laat het aan u over om deze punten af te leiden bij ons eerste weerzien, als we dan tenminste met zijn tweeën alleen zijn’. In een mengeling van Frans en Latijn waarschuwt Scaliger voor ultramontane katholieken, die hij aanduidt met een Grieks epitheton, en hij vraagt De Thou dit met niemand te communiceren, een verzoek dat hij nog eens bevestigt met een stilzwijgend Latijns citaat uit Horatius om de ongeletterden op een afstand te houden (*Oden*, 3.1.1: ‘ik haat het gewone volk en houd het op een afstand’).⁸ Het gebruik van Grieks en van indirecte Latijnse citaten laat zien dat Scaliger zijn kritiek op het bijbelboek Judith trachtte te verdoezelen. Een paar maanden later verwees hij terug naar deze brief, het onderwerp ervan aanduidend in het Grieks, en De Thou op het hart drukkend in een mengeling van Frans en Latijn: ‘Deel onze brieven met niemand anders. Sla in je op wat je bevalt; *offer de rest aan de traagbenige god*’.⁹ Met dit halve citaat (Catullus, *Odes*, 36.7) ontmoeten we de lamme Vulcanus weer. De Thou heeft Scaligers verzoek klaarblijkelijk genegeerd, maar hoe vaak brieven wel zijn vernietigd, weten we natuurlijk niet.

Scaligers verdoezeling van informatie

Scaliger hanteerde ook andere strategieën om informatie te beschermen. Ik wees al op het gebruik van Grieks in plaats van Latijn. Maar Scaliger gebruikte ook indirecte referenties die duidelijk waren voor de ontvanger, die de context kende, maar die minder begrijpelijk waren voor buitenstaanders.

Zo zijn er drie brieven waarin Scaliger tegenover Casaubon zijn beklag doet over de hoogleraar theologie François du Jon (zijn collega in Leiden, beter bekend als Franciscus Junius de Oudere). Scaliger noemt Junius geen enkele keer met name en beperkt zich tot het ridiculiseren van ’s mans werk. ‘Heb je ooit de Heidelbergse editie van Manilius gezien?’ Heinsius, die ook deze brief (waarvan de autograaf is overgeleverd) in 1627 publiceerde, vond dat deze referentie te weinig aan de verbeelding overliet (iedereen wist wel wie die editie had gemaakt) en verving de woorden ‘de Heidelbergse editie van Manilius’ door ‘de editie van * * *’.¹⁰ Op dezelfde wijze, toen Scaliger in een andere brief aan Casaubon wederom repte van deze Heidelbergse editie, in de context van zijn eigen editie van Manilius, noemde hij iemand die ‘nauwelijks Latijn kent’, zoals bleek uit ‘die Heidelbergse editie’ van hem, en ook uit zijn aantekeningen op de kerkelijke Afrikaan’. Scaliger wist dat Casaubon meteen doorhad om wie het ging: Junius had immers een Manilius-editie gepubliceerd en een commentaar op de uit de Romeinse provincie Afrika afkomstige

⁸ Scaliger aan De Thou, 27-4-1591, *Ibidem* II, 160, r. 63-69.

⁹ Scaliger aan De Thou, 4-6-1591, *Ibidem*, 176, r. 8-10: ‘Ne communiquez point nos lettres à personne. Prennes en vostre entendement ce qu’il vous plaira: reliquum tardipedi deo dica’.

¹⁰ Scaliger aan Casaubon, 27-3-1598, *Ibidem* III, 109, r. 27.

kerkvader Tertullianus. Ook dit was wel erg doorzichtig, in Heinsius' ogen, en dus liet hij in plaats van 'mijn Manilius' afdrukken: 'mijn ****' (om te verhullen dat het in de context van een Manilius-editie was dat Scaliger over iemand klaagde); hij verving het woord 'Heidelbergse' weer met asterisken; en hij liet asterisken afdrukken in plaats van 'de kerkelijke Afrikaan'.¹¹ Scaliger kwam op de zaak terug in een derde brief. Ditmaal sprak hij van 'iemand van grote naam', die Scaliger voortdurend bekritiseerde in zijn hoorcolleges en die zelf nauwelijks Latijn kende. Op het moment dat Scaliger het commentaar op *Aan Atticus* van deze man opende, had hij al genoeg gezien om het afkeurend ter zijde te leggen. 'Als je het zelf wilt zien, lees dan zijn Manilius-werk, lees zijn [uitgave van] de leraar van Cyprianus'. Al die tijd verwees Scaliger alleen naar Junius' werk: het commentaar op Cicero's *Brieven aan Atticus* en op 'de leraar van Cyprianus', en dat was Tertullianus, zoals iedereen met een beetje kennis van kerkvaders wel wist. Heinsius vond dit kennelijk verhullend genoeg en verving alleen het woord 'Manilius-werk' door asterisken.¹²

Dergelijke interventies roepen de vraag op wat een uitgever mocht publiceren en wat niet. Wat was Scaligers eigen opvatting over eventuele publicatie van zijn epistolaire nalatenschap?

De neteligheid van het postuum publiceren van Scaligers briefwisseling

Scaliger zelf maakte geen plannen om zijn brieven uit te geven. 'Is het een zegen voor ons als mensen, zonder ons om toestemming te vragen of zelfs maar te informeren, foute en in alle opzichten verminkte edities te maken van onze brieven, verzen, niemendalletjes?', zo vroeg hij retorisch aan Casaubon, twee jaar voor zijn dood in 1609.¹³ Toch speelde Scaliger wel met de gedachte, zoals blijkt uit zijn vijandige reactie op de Duitse predikant Theobaldus Meuschius, die twee brieven die hij van Scaliger had ontvangen had laten afdrukken in het voorwerk van zijn *Harmonia Evangelica*, zonder Scaliger daarvan op de hoogte te stellen. Studenten van Scaliger getuigden dat hij het volgende tegen hen had gezegd:

Er is een pretentieuze predikant die brieven van mij heeft laten afdrukken.¹⁴ Ik bekritiseer hem danig met zijn *Harmonia Evangelica*. Hij zal er wel voor oppassen die brief [waarin ik hem bekritiseer¹⁵] te laten drukken.

Scaliger vervolgt dan met de voorspelling dat zijn vriend Janus Gruter, bibliothecaris in Heidelberg, er wel voor zou oppassen de brieven te drukken die hij van

¹¹ Scaliger aan Casaubon, 23-10-1598, *Ibidem* 212-213, r. 18, 24-25.

¹² Scaliger aan Casaubon, 16-5-1599, *Ibidem* 281, r. 28.

¹³ Scaliger aan Casaubon, 8-3-1607, *Ibidem* VII, 80, r. 11-12: 'Beant nos denique qui nostro iniussu, nobis insciis, epistolas nostras, versus, nugas, omnia trunca, mendosa edunt?'

¹⁴ Scaliger aan Meuschius, 2-6-1602 en 27-8-1603, *Ibidem* IV, 305-307 en V, 132-133.

¹⁵ Deze brief, waarin Scaliger blijkbaar de vloer met Meuschius aanveegt, althans voor zover het diens *Harmonia Evangelica* betreft, is niet overgeleverd. Zie *Correspondence Scaliger* VI, 47, r. 10-11.

Scaliger ontving, omdat ze vol stonden met instructies over hoe Gruter te werk moest gaan bij het drukken van Latijnse inscripties en met klachten over Gruters trage voortgang. Vervolgens maakt Scaliger mensen belachelijk die naam proberen te maken door de brieven van een beroemd persoon uit te geven: 'Het is iets voor een onwetende zo epistels te laten drukken om geëerd te worden'. Verder schreef Scaliger zijn brieven 'onstuimig, wanordelijk, alwat in hem opkwam'. Ja, zei Scaliger, 'Als ik ze zou willen uitgeven, dan zou ik ze oppoetsen. Ik zal wel gedwongen worden om een klein deeltje met brieven te maken en ik zal alle brieven afkeuren die men heeft laten publiceren'.¹⁶

We hebben geen kladbrieven of autografe kopieën van Scaligers uitgaande brieven. Als hij een schrijffout maakte, dan streepte hij de fout door en ging door met schrijven. Een paar grammaticale fouten in zijn autografen suggereren dat hij niet de moeite nam zijn brieven over te lezen. Voor Scaliger waren brieven in de eerste plaats informatiedragers en het schrijven ervan was voor hem geen vorm van literatuur bedrijven.

Maar volgens Daniel Heinsius had zijn leermeester niet onwelwillend gestaan tegenover het idee dat anderen zijn brieven na zijn dood zouden uitgeven. Wellicht dacht Scaliger dat met brieven die delicate informatie bevatten verstandig genoeg omgesprongen zou worden door vertrouwelingen als Isaac Casaubon. Maar Casaubon schreef aan De Thou na Scaligers dood:

Als iemand alle brieven van deze man zou uitgeven, niet alleen die welke hij schreef met een zekere vooropgezette inhoud en met wat meer aandacht, maar ook die welke hij snel neerkrabbelde, dan zou zo iemand volgens mij geen slecht werk verrichten.¹⁷

Casaubon gebruikte een Pliniaanse zinsnede om de brieven aan te duiden waar Scaliger zijn best op had gedaan. Plinius de Jongere sprak over het uitgeven van brieven welke hij 'met wat meer aandacht' had geschreven (*curatius scripsissem*).¹⁸ Maar Casaubon achtte het ook de moeite waard als mensen Scaligers dagelijkse recht-toe-recht-aan correspondentie zouden kunnen lezen. Daar zou Scaliger het zelf niet mee eens zijn geweest.

¹⁶ P. des Maizeaux (ed.), *Scaligerana, Thuana, Perroniana, Pithoeana et Colomesiana. Ou Remarques historiques critiques, morales, et littéraires de Jos. Scaliger, J. Aug. de Thou, Cardinal Du Perron, Fr. Pithou, et P. Colomies* II (Amsterdam 1740) 307-308: 'Il y a un fat de ministre qui a fait imprimer de mes epistres. Je le repréens bien en son *Harmonia Evangelica*. Il n'aura garde de faire imprimer cette epistre-là. Gruter n'a garde de faire imprimer celles qui je lui écris, car je l'instruis de plusieurs choses. C'est à faire à un ignorant de faire ainsi imprimer des epistres pour estre honoré. Entre les siens (dus Scaligers, DvM) on escrit tumultuairement sans ordre, quidquid in buccam venit. Si vellem excudi, polirem. Je seray contraint de faire un petit volume d'Epistres, et desavoueray toutes celles qu'on feroit imprimer'.

¹⁷ Casaubon aan De Thou, 29-6-1610, J.J. Scaliger, *Opuscula varia antehac non edita*. I. Casaubon (ed.) (Paris 1610) sig. f2v: 'Si quis omnes huius viri epistolas, non solum quas certo proposito argumento accuratius scripsit, sed etiam quas subito exaravit, publicaret, eum ego existimem non male operam positurum'.

¹⁸ Plinius Minor, *Epistulae* I.1: 'Frequenter hortatus es, ut epistulas, si quas paulo curatius scripsissem, colligerem publicaremque'.

Scaligers correspondentie markeert een waterscheiding in de geschiedenis van epistolaire zelfpresentatie.¹⁹ Van Petrarca tot Lipsius trachtten humanisten controle over hun openbare profiel uit te oefenen door middel van het uitgeven van brieven. De historica Judith Henderson heeft de indruk dat door de uitvinding van de boekdrukkunst

humanisten eind vijftiende eeuw brieven schreven en publiceerden omdat de nieuwe mogelijkheid tot zelfpresentatie aan een groter publiek onweersstaanbaar bleek. De humanistische brievencollectie werd het equivalent van ons literaire tijdschrift als een forum voor professionele discussie en carrière-stimulatie.²⁰

Scaliger was er tijdens zijn leven getuige van hoe Lipsius de ene na de andere bundel uitbracht van zorgvuldig uitgezochte, dikwijls geredigeerde en opgepoetste en vaak herdrukte brieven.²¹ Maar met Scaliger veranderden de zaken, een halve eeuw voordat de eerste geleerde tijdschriften verschenen.

Aan het begin van de zeventiende eeuw lieten geleerden het steeds vaker aan het nageslacht over om hun correspondenties uit te geven. Ik heb hier onvoldoende ruimte om te speculeren over de oorzaken van deze veranderingen, maar feit is dat de brieven van Dominicus Badius (veertien edities),²² Isaac Casaubon (drie edities),²³ Hugo Grotius (tien edities),²⁴ Caspar Barlaeus (één editie),²⁵ Claude Saumaise (één editie)²⁶ en Gerardus Joannes Vossius (vier edities)²⁷ allemaal postuum werden

19 D. van Miert, 'Het presenteren van de geleerde ander. Een diachronisch overzicht met enkele methodologische overwegingen', in: P.J. Knegtmans en L.J. Dorsman (eds.), *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis* (Hilversum 2013) 39-52, aldaar 45-46.

20 'that humanists wrote and published letters in the late fifteenth century because the new opportunity for self-promotion to a larger audience proved irresistible. The humanist letter collection became the equivalent of our literary review or scholarly journal as a forum for professional discussion and career building'. J.R. Henderson, 'Humanist letter writing: private conversation or public forum?', in: T. van Houdt e.a., (eds.), *Self-presentation and social identification. The rhetoric and pragmatics of letter writing in Early Modern Times* (Leuven 2002) 17-38, aldaar 25.

21 Voor een overzicht van de reeks edities van Lipsius' *Centuriae*, zie de bibliografie in *Correspondence Scaliger* I, lxxiv-lxxvii.

22 Zie de bibliografie in *Correspondence Scaliger* I, lx-lxii. Zie ook P.C. Molhuysen, 'Dom. Baudii Epistolae', *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* 1 (1903) 243-244, aldaar 243, die slechts tien edities identificeert.

23 P. Dibon, 'Les Avatars d'une édition de correspondance: les *Epistolae I. Casauboni* de 1638', *Nouvelles de la République des Lettres* 2:2 (1982) 25-63; en in aanvulling hierop: D. Heinsius aan G.J. Vossius, 22-10-1629 (Universiteitsbibliotheek Amsterdam, hs. III C 18 nr. 55); D. Heinsius aan J. Rovenius, 1-2-1637 (Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, hs. Sup.ep. V, f. 49r) en J. Ussher aan L. de Dieu, 9-6-1632, postscriptum (Universiteitsbibliotheek Leiden, hs. kopie Thysiana Archief 170).

24 J. ter Meulen en P.J.J. Diermanse (eds.), *Bibliographie des écrits imprimés de Hugo Grotius* ('s-Gravenhage 1950) 604-611. Zie ook Nellen, 'Confidentiality and indiscretion'.

25 *Epistolarum liber* (Amsterdam 1667).

26 *Epistolarum liber primus* (Leiden 1656).

27 *Epistolae* 1690; Augsburg 1691; London 1693; *Epistolae selectiores*, in: Vossius, *Operum tomus quartus* (Amsterdam 1699) sectie VI, 3-398.

uitgegeven.²⁸ Deze lijst kan gemakkelijk uitgebreid worden als de brievenedities worden meegerekend die in de zeventiende en achttiende eeuw in Duitse gebieden verschenen.²⁹

Scaliger liet zijn papieren na aan de Universiteitsbibliotheek van Leiden, maar hij had per testament verboden om zijn onuitgegeven of onvoltooide werken, of samenvattingen daarvan, uit te geven.³⁰ Over zijn brieven zegt het testament echter niets. Het testament had immers alleen betrekking op wat hij in bezit had, en zijn brieven behoorden daar niet toe. Zodra brieven verstuurd waren, ontsnapten ze aan de controle van de schrijver. Maar golden ze dan ook niet meer als het bezit van de auteur? En behoorden ze dan toe aan de geadresseerde? Scaliger vond dat hij gekend moest worden als er brieven van hem gepubliceerd werden (zie het geval Meuschius), maar hij kon na zijn dood niet per testament zeggenschap doen gelden over zijn verstuurd brieven en over bijlagen die hij aan brieven had toegevoegd: korte essays, traktaatjes naar aanleiding van vragen van correspondenten, gedichten, lijstjes met correcties en opmerkingen, bijvoorbeeld bij de drukproeven van collega's, tabellen, diagrammen, tekeningen van archeologische vondsten, inscripties, etc. De ontvangers van dergelijke *schedia*, *schedae* of *chartae* bewaarden zulke bijlagen apart van de brieven, net zoals we tegenwoordig *attachments* bij e-mails apart als bestand opslaan (en Scaligers briefwisseling vertoont gelijkenissen met een emailcorrespondentie).³¹

Een paar van deze kleine werkjes zagen reeds tijdens Scaligers leven het licht. In 1605 verscheen in Parijs de eerste editie van Scaligers *Opuscula* (Werkjes). Scaliger had hiertoe niet zelf het initiatief genomen en hij had dit bundeltje ook niet gereedgeerd; dat was het werk van Carolus Labbaeus (Charles l'Abbé). Scaliger kreeg wel drukproeven onder ogen, maar hij was gepikeerd dat de correcties die hij naar Labbaeus stuurde te laat kwamen om nog verwerkt te kunnen worden. Casaubon, die ook in Parijs woonde en Labbaeus goed kende, beloofde Scaliger dat alles rechtgezet zou worden in een volgende editie. Dit was een van de redenen waarom Casaubon in 1610 een uitgebreide versie van de *Opuscula* publiceerde, ditmaal postuum, en ditmaal met brieven.³²

Casaubon schrijft in zijn inleidende opdrachtbrief van deze *Opuscula* dat hij liever had gezien dat Scaliger het materiaal zelf had gepubliceerd, maar Scaliger had geantwoord dat hij veel werkjes op verzoek had geschreven en dat hij daar-

²⁸ Een uitzondering is Lipsius' opvolger Erycius Puteanus, die in verscheidene delen zijn eigen brieven uitgaf.

²⁹ Zie het Corpus Epistolicum Recentioris Aevi (CERA) van de Universiteit van Mannheim: http://www.uni-mannheim.de/mateo/camenahtdocs/cera_e.html (26-6-2014).

³⁰ H.J.de Jonge, 'The Latin testament of Joseph Scaliger, 1607', *Lias* 2:2 (1975) 249-263.

³¹ Zie D. van Miert, 'Concluding observations on communicating observations', in: Idem (ed.), *Communicating observations in early modern letters (1500-1675). Epistolography and epistemology in the age of the Scientific Revolution* (Londen en Turijn 2013) 223-247, aldaar 231-233.

³² Zie de discussie in *Correspondence Scaliger VI*, 106-107.

van geen kopieën had bewaard.³³ Casaubon legde nauwkeurig rekenschap af van zijn keuzes en zijn bronnen. Hij vergewiste zich ervan dat hij alleen origineel Scaliger-materiaal publiceerde. Maar hij beperkte zich tot wat hij in Parijs had kunnen vinden.³⁴ Wel had hij Daniel Heinsius gevraagd om meer materiaal vanuit Leiden op te sturen.³⁵

Waarom Heinsius? Omdat Heinsius, als bibliothecaris van de universiteit en als Scaligers favoriete student, verantwoordelijk was voor het beheer van Scaligers nalatenschap in de Universiteitsbibliotheek. Heinsius weigerde echter materiaal naar Parijs te sturen, omdat Scaliger dit nu eenmaal verboden had. Casaubon betoonde zich jaloers op de Hollanders. Al die jaren ‘bezaten’ ze Scaliger en nu hij dood was wilden ze hem nog steeds niet afstaan. Casaubon wenste dat Frankrijk niet beroofd zou worden van deze schatten.

Casaubons weergave van zijn woordenwisseling met Heinsius wordt bevestigd door de correspondentie tussen beide geleerden. Casaubon trachtte druk uit te oefenen op Heinsius door aan diens naaste collega's te schrijven en door zich te beroepen op de autoriteit van De Thou.³⁶ Maar Heinsius hield voet bij stuk, en weigerde bijvoorbeeld een numismatisch traktaat van Scaliger naar Parijs te sturen. Weliswaar betoonde hij zich verheugd dat de *Opuscula* opnieuw werden uitgegeven, maar Scaliger had nu eenmaal verboden dat materiaal uit zijn nalatenschap werd uitgegeven.³⁷

Over het uitgeven van brieven doet Heinsius echter niet moeilijk. ‘Toen hij nog in leven was betoonde Scaliger zich niet zeer gekant tegen dit idee, de vele keren dat ik hem erop wees dat dit dreigde te gaan gebeuren’.³⁸ Sterker nog, het was Heinsius zelf onder wiens supervisie de vroegmoderne standaardeditie van Scaligers brieven zou verschijnen: de Leidse Elzevier-editie van 1627.

Een brief aan Pierre Dupuy uit 1626 laat ons zien hoe Heinsius worstelde met het vinden van een evenwicht tussen de voorkeur van de drukkers voor een grote omvang en de verwachting van selectiviteit bij de lezer, en zijn eigen neiging om te selecteren op basis van stijl en inhoud. Ook zien we hoe Heinsius de editoriale principes van Casaubon evalueert, die in 1610 selectiever was geweest dan hijzelf. Heinsius verontschuldigt zich voor het relatief grote aantal brieven dat weinig om het lijf heeft, omdat ze niet voldoen aan de standaarden in termen van stijl en inhoud. Is dit plaatsvervangende bescheidenheid? Casaubon had dergelijke brieven juist de moeite waard gevonden, ook al had Scaliger zich tegen publicatie ervan verzet. Maar Heinsius drukte niet alles af: hij hield een paar van Scaligers minst verzorgde brieven achter, evenals de brieven die Scaligers wiskundige tekortkomin-

33 Scaliger, *Opuscula*, sig. év.

34 *Ibidem*, sig. é3r.

35 *Ibidem*, sig. í3r.

36 Casaubon, *Epistolae*, 331, 340, 341 (verwijzing naar De Thou), 342, 348.

37 Zie bijvoorbeeld D. Heinsius aan I. Casaubon, 21-5-1610 (British Library in Londen, hs. Burn. 364, f. 231v).

38 D. Heinsius aan I. Casaubon, 14-2-1610, *Ibidem*, f. 230r: ‘[...] neque ipse òν εν ζήοις cum id saepe di[ce]rem futurum, vehementer refragari videbatur’. (De rechtermarge is deels beschadigd).

gen aantoonde. Om de drukker te behagen, voegde hij nog andere brieven toe, waarvan sommigen de moeite waard waren.³⁹

Heinsius' uitgave van 1627 werd niet door iedereen even veel gewaardeerd. Vossius deed meer dan eens zijn beklag dat Heinsius de passages over Junius onvoldoende gecensureerd had. Vossius was getrouwd met een dochter van Junius en hij vond dat de identiteit van zijn door Scaliger vernederde schoonvader nog steeds veel te gemakkelijk te raden viel. Heinsius had veel beter moeten censureren of de brieven maar beter geheel en al achterwege kunnen laten.⁴⁰

Vossius zou al helemaal niet te spreken zijn geweest over een publicatie van Paul Colomiès. Die gaf in 1668 een 'sleutel' uit met 'oplossingen' voor de gecensureerde passages in de edities van de correspondenties van onder meer Scaliger. Wie benieuwd was naar de identiteit van de degene die schuilging achter Heinsius' asterisken werd door Colomiès op zijn wenken bediend.⁴¹

Conclusie

Scaliger hield rekening met de mogelijkheid dat zijn brieven werden gelezen door ongenode lezers en hij verhulde informatie door slechts impliciete verwijzingen te gebruiken. Ook beriep hij zich op zoiets als auteursrechten tegen Meuschius, omdat die twee van Scaligers brieven had gepubliceerd, zonder hem ook maar iets te vragen. Deze gevoeligheid moet tot een zekere spanning hebben geleid in een tijd dat geleerden er vanaf begonnen te zien om zelf hun brieven uit te geven en dit overlieten aan de generatie na hen. De sleutels van mensen zoals Colomiès laten zien dat persoonlijke bezwaren later niet meer opwogen tegen het belang om een gemeenschap van geleerden te bedienen. Er was een groeiende markt van geïnteresseerde leken die belangstelling toonden in zowel de goede als de minder fraaie aspecten van de geleerdengeschiedenis.

Deze ontwikkeling wijst op een zekere commercialisering in de Republiek der Letteren, maar ook op de opkomst van het idee dat historische feiten belangrijker verdienden te zijn dan historische reputaties. Natuurlijk bleven auteursrechten gerespecteerd worden, maar in het geval van postume publicatie waren dode geleerden overgeleverd aan de genade van een groeiende commerciële literaire markt. Deze markt, die produceerde wat bekend is komen te staan als *historia literaria*, mikte op een gemengd lezerspubliek van studenten, geleerden en amateurs, die allemaal

³⁹ D. Heinsius aan P. Dupuy, 6-6-1626 (Bibliothèque nationale de France in Parijs, hs. Coll. Dupuy 19, f. 113r-114v). De passage over wiskunde is niet opgenomen in het citaat in *Correspondence Scaliger I*, xliii-xlii.

⁴⁰ Zie G. Vossius aan H. Grotius, 23-8-1627, *Briefwisseling van Hugo Grotius III*. P.C. Molhuysen en B.L. Meulenbroek (eds.) ('s-Gravenhage 1961) 160-161; G. Vossius aan F. Junius F.F., 22-9-1628, *For my worthy Friend Mr Franciscus Junius. An edition of the correspondence of Francis Junius F.F. (1591-1677)*. S. van Romburgh (ed.) (Leiden en Boston 2004) nr. 59(h), 342.

⁴¹ P. Colomiès, *Opuscula* (Parijs 1668) 150-151 (met verwijzingen naar bladzijden 165 en 173-175 van Heinsius' uitgave). Voor vergelijkbare gevallen Nellen, 'Confidentiality and indiscretion'.

baat hadden bij de informatie uit tijdschriften, sleutels, bio-bibliografieën, en een groeiend apparaat aan voetnoten en commentaren in postuum gepubliceerde briefwisselingen. Hoe gevoeliger de informatie, hoe fascinerender.

In dat opzicht is er in de eenentwintigste eeuw weinig veranderd. Telkens als we een aanwijzing vinden dat de dienst aan Vulcanus door brieflezers werd veronachtzaamd, ervaren we een zekere opluchting en bevrediging. Deze mislukte brandoffers houden ons bezig tot we met pensioen gaan. En hopelijk nog lang daarna.